

*Авксентьева Г. А.,**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української та зарубіжної літератур**Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського**Малицька О. В.,**студентка**Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*

СПЕЦИФІКА ПОРТРЕТУВАННЯ У ЗБІРЦІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА «У ЧЕРЕВІ АПОКАЛІПТИЧНОГО ЗВІРА»

Анотація. У статті осмислено роль використання портретування в оповіданнях та повістях, що входять до складу збірки Валерія Шевчука «У череві апокаліптичного звіра», визначено основні функції опису зовнішності персонажів. Наголошено, що з огляду на традиції української літератури твори В. Шевчука вирізняються з-поміж робіт багатьох його сучасників, а стильова манера та специфіка поетикальної системи підкреслюють індивідуальність автора.

Зазначено основний елемент, який є ядром будь-якого художнього образу, – характер. У розвідці подається порівняння понять «характер» і «тип» та аргументується їх розмежування. Акцентується увага на значних відмінностях характеру реальної людини та характеру літературного персонажа.

Розкрито зміст поняття «портрет» у літературознавстві та розглянуто портретування як засіб розкриття характеру літературного персонажа. Звернено увагу не тільки на вплив описів зовнішності на сприйняття героїв, а й на роль портретування в осмисленні авторської концепції людини.

Наголошено, що Валерій Шевчук мав на меті розкрити у творах історію людської душі. На основі оповідань та повістей збірки досліджується взаємозв'язок між образом та засобом його вираження. Матеріалом для відображення внутрішньої сутності персонажів письменник вибрав різні види портретів, зокрема прийом метаморфози-асоціації, який митець досить часто використовує у творчості. Більшість трансформацій репрезентована у збірці «У череві апокаліптичного звіра» з метою розкрити диявольську сутність конкретних персонажів.

Звернено увагу на ключові складники портретних характеристик, за допомогою яких письменник творить цілісний портрет того чи іншого літературного персонажа. Визначено роль художньої деталі, колористики та згрупованих епітетів у творенні характерів. Разом ці елементи дають повну картину характеру героя, увиразнюють його поведінку, відображають внутрішні колізії та переживання і дають змогу виокремити його з-поміж інших, тобто персонаж набуває індивідуальності.

Ключові слова: портрет, характер, засоби розкриття характеру, метаморфоза, художня деталь, колористика.

Постановка проблеми. Валерій Шевчук – відомий письменник, стильова та жанрова різноманітність творчості якого зацікавлює літературознавців. Поетикальна система митця допомагає заглибити читача не тільки в певний історичний період України та Європи, а й у людські характери, завдяки

яким митець висвітлює різноманітні теми та порушив вагомі філософські проблеми.

Розуміння поведінки персонажів, розгляд їхніх переживань та внутрішніх колізій є важливими для визначення ролі героїв в авторському світі. Осмислення людських характерів, представлених у творах митця, необхідне для визначення його творчої манери. Тому актуальною літературознавчою проблемою є дослідження художніх засобів, які допомагають витворити характер персонажа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оригінальна новаторська творчість Валерія Шевчука була і є нині об'єктом уваги науковців. Твори митця розглядали та аналізували у працях Н. Беляєва, Т. Бледних, А. Горнятко-Шумилович, М. Жулинський, І. Приліпко, М. Рябчук, Л. Тарнашинська, В. Саєнко тощо. Зокрема, Л. Тарнашинська повсякчас звертається до творчості письменника. Маємо на увазі її монографію «Художня галактика Валерія Шевчука» (2001), розділ «Самодостатність кожного «Я» – принцип творення внутрішнього світу героя: Валерій Шевчук» із монографії «Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління». А В. Саєнко у статті «Літературно-філософський дискурс Валерія Шевчука про вітальні проблеми й апокаліптичні випробування сучасної людини (художня своєрідність збірки «У череві апокаліптичного звіра»)» аналізує композицію, готичні елементи, семантику і символіку кольору в зазначеній збірці. Літературознавці здебільшого приділяли увагу поетикальним аспектам творчості письменника і лише побіжно розглядали специфіку характеротворення його персонажів.

Метою статті є визначення специфіки портретування у збірці В. Шевчука «У череві апокаліптичного звіра».

Виклад основного матеріалу. Уява є основним інструментом, який бере участь у творенні художнього тексту. За визначенням Г.А. В'язовського, уява є «підвалиною творення художніх образів» [2, с. 294]. Вона є основою для побудови авторського художнього світу з усіма його складниками.

Художній образ є значущим елементом для написання твору, а ядром образу є характер. Дослідник Ю. Ковалів зазначає, що характер «у художній літературі, передусім реалістичного спрямування, – внутрішній образ індивіда, зумовлений його оточенням, наділений комплексом порівняно стійких психічних властивостей, що зумовлюють тип поведінки, означений авторською морально-естетичною концепцією існування людини» [6, с. 554]. Необхідно зазначити, що літературний

характер відрізняється від характеру реальної людини, адже письменник неодмінно використовує вигадку під час зображення певної особи, навіть історичної постаті.

Літературознавець Л.В. Чернець стверджує, що існує лише певна група характерів, так звані стійкі характери, які зустрічаються у творах письменників протягом різних епох із незначними трансформаціями деяких рис [11]. Дослідниця наголошує, що поняття «характер» розуміють по-різному, тому виокремлюють певні типи характерів персонажів, які автори різних епох та національностей вводять у тексти [11].

Теоретик літератури Л.В. Чернець також акцентує на відмінностях понять «характер» і «тип». Тип – це художнє узагальнення, загальнолюдське явище, а характер – це розвиток певного типу. Кожен письменник, що використовує окремий тип, додає до нього нові риси [11]. За словами П.В. Анненкова, І.С. Тургенєв опрацював конкретний тип благородної, проте невмілої людини, «...починаючи з 1846 року, коли були написані «Три портрети», аж до «Рудіна», що з'явився у 1856 році, де образ такої людини знайшов своє повне втілення» [11].

У психології характер тлумачать як «сукупність порівняно стійких індивідуально-своєрідних властивостей особистості, які виявляються у поведінці, діяльності й ставленні до людей, колективу, до себе, речей, праці тощо» [1, с. 622]. Тобто саме характер персонажа мотивує поведінку особистості, дозволяє передбачити її дії та вчинки. Згідно з цим твердженням, якщо персонаж здійснить вчинок у розріз із власним характером, читач неодмінно помітить невідповідність дій та сутності характеру героя. Письменникові необхідно розкрити персонажа таким чином, щоб читач зумів усвідомити повноту його характеру. Крім того, в художньому творі не завжди є пряма характеристика того чи іншого персонажа. Здебільшого читач мусить уявити завершений образ персонажа, скласти в єдине ціле окремі риси, виражені різними художніми засобами.

Одним із таких засобів є портрет. У «Літературознавчій енциклопедії» зазначено, що портрет – це один із засобів «характеротворення, типізації та індивідуалізації персонажів» [6, с. 249]. Портрет персонажа містить значну кількість складників: зовнішність, поведінка, колористика. Автор, створюючи портрет, бере до уваги характер, який він хоче передати через опис героя. Кожна деталь, кожен порух та колір має своє значення у творенні цілісного образу з індивідуальним характером. «Письменник через портретні деталі, через їх динаміку передає сутність людини, її внутрішній світ, а читач, сприймаючи їх, засвоює авторську візію людини і концепцію особистості» [5, с. 89]. Значна увага до портретування помітна у текстах В. Шевчука, який є відомим митцем, що прославився і в річищі прозової творчості, і на ґрунті історичних досліджень, і на ниві драматургії, і в галузі літературознавства. Він є яскравим представником шістдесятників, якого знають і шанують у літературі. Його твори є взірцем мистецтва, вільного від «ідеологічної кон'юнктури, схематизму, стереотипів, описовості» [9, с. 147].

Він не зупинився на ролі письменника як просвітника народу, а рушив далі, «відстоюючи своєю творчістю право митця залишатися самим собою, творити так, як підказує художня інтуїція, освоювати нові естетичні площини» [9, с. 149]. Сам В. Шевчук казав, що його твори – це історія людської душі, а не історія вчинків [8, с. 11]. У цьому ракурсі заслуговує на особливу увагу збірка письменника «У череві апокаліптичного звіра», перше видання якої відбулось у 1995 році.

«У череві апокаліптичного звіра» органічно входить в естетичну систему розлогого твору «Художній материк Валерія Шевчука», який пишеться протягом життя митцем-шістдесятником» [7, с. 201]. Збірка складається із семи творів, які в жанровому відношенні є історичними повістями й оповіданнями. У тексти збірки письменник вводить колоритні образи, а відбити їхню повноту та яскраві характери допомагає портретування.

У портреті персонажа автор зосереджує увагу на погляді. Погляд є елементом портрету, і письменник використовує його під час зображення образу Хоми з оповідання «Дерево пам'яті». Описуючи погляд, В. Шевчук зумів передати емоції героя в різних епізодах. Так, князеві Скиригайлу повіяло холодом, коли він зустрівся з ченцем: «І знову вони схрестилися поглядами – вдруге відчув князь, як од цього дивного чоловіка повіяло зимним протягом, ніби від осінніх, побитих тліном лісів» [10, с. 4]. В іншому епізоді: «Подивилися один на одного чітко і пильно, і знову на Скиригайла повіяло холодом, але не осінніх лісів, а тієї зими, що повільно спускала до землі міради білих пушин» [10, с. 9]. В оповіданні наявний ще один опис: «Хома подивився на князя чорним та гарячково розпаленим поглядом» [10, с. 15]. Можемо стверджувати, що зображення погляду героя, хоч і повторюється кілька разів, але має різний відтінок (зимний протяг / холод зими / чорний погляд), відчувається поступове нагнітання ворожої атмосфери між князем та ченцем. Використовуючи градацію, автор простежує динаміку ставлення Хоми до Скиригайла в негативний бік.

Хома на перших сторінках оповідання постає простим ченцем, однак із розвитком подій читачеві розкривається його характер, зокрема через зображення його погляду, що дає змогу уявити цілісний образ. Чернець постає носієм духовності українського народу, він прагне надихнути оточуючих повагою до предків і князя. Холодний погляд Хоми демонстрував його ставлення до нищого й немилосердного Скиригайла, який вважав гарною розвагою розбій, збездіщення жінок, навмисне вбивство священного птаха – чєліги.

Чернець Хома постав перед князем уві сні, де зробив спробу повернути на правильний шлях. Дерево пам'яті, яке Хома показав Скиригайлу, викликало захват, що відбилося у погляді чєнця, який задивився на нього «розверстими очима, обличчя його було щасливе, натхненне, радісне, захоплене» [10, с. 14]. Із цим піднесеним настроєм контрастує зображення Хоми в момент, коли він проклинає князя, який вірить лише у грубу силу: «... його обличчя стало чорне, страшне, а очі блиснули криваво, як в упиря» [10, с. 14]. Отже, вираз обличчя може відтворити настрій героя, його ставлення до інших та навіть певні риси характеру. У зазначеній ситуації масмо справу з психологічним портретом.

Оповідання «Диявол, який є (Сота відьма)» також постає взірцем у використанні письменником портрета. Валерій Шевчук висловлює негативне ставлення до жорстокого інквізитора Йоагана Шпінглера, який отримує насолоду, караючи невинних: «... він був огрядний, із круглим лицем, посеред якого стирчав маленький кирпатий носик, а вже під ним, призириливо зломані, спочивали пухкі уста» [10, с. 20]. Розкриття характеру зазначеного персонажа забезпечується використанням у портреті негативно забарвлених епітетів. В результаті перед читачем постає неприємна особистість, опис якої зустрічаємо впродовж усієї оповіді: «... кліпнув оченятами, що наче темні сливки плавали в молоці білків» [10, с. 27], «... розсунув пухкі уста Йоаган» [10, с. 24].

Загальновідомим є вислів, що очі – дзеркало душі. Багато письменників у зображенні персонажів акцентують на цій деталі людської зовнішності. Так і В. Шевчук зображує холодний погляд інквізитора, хоча він і посміхається: «Катарина Ліпс <...> дивилася <...> на лагідно усмішеного патера Йоганеса Шпінглера, людину з усмішкою, але з напрочуд холодними очима» [10, с. 38].

Негативний образ постає перед нами і в повісті «Початок жаху», а саме Дмитришиха: «Отак я нажив собі ворога. Той ворог мав широке, тлусте тіло, на якому репалася одежа, кругле обличчя з подвійним підгарлом, серед того обличчя стримів пувичкою закандзюблений носик, а над ним розставлено було два чорні, круглі очка, під кожним із яких висіло по сальному кашпучку» [10, с. 133]. У зображенні портрета Дмитришихи можна помітити спочатку загальний план (повновидя жінка, на якій репалася одежа), кругле обличчя, а далі вже йде конкретизація рис обличчя з акцентуванням уваги на носі та очах. Через портрет подається негативне ставлення автора до персонажа.

У подальшому зображенні портрета автор ще більше деталізує образ жінки: «Губи ж у моєї ворогині були такі тонкі, що їх і непомітно було на лиці, але вельми широкі, отож коли ця особа репетувала, то рот її ставав велетенський, зуби ж у неї – як у коня, жовті, великі й міцні» [10, с. 133]. У зазначеній цитаті В. Шевчук зосереджує увагу на губах, використовуючи при цьому епітети та іронічне порівняння зубів жінки з конем. Письменник не обмежується зображенням зовнішності, він також приділяє увагу неприємному сміху персонажа: «...а раз пси мені рясу подерли, і вона щасливо з того на ганкові кудкудахкала» [10, с. 133]. Така детальна портретна характеристика спрямована на зображення виключно негативного характеру. Автор використовує оригінальний прийом передачі іронічного звучання сміху жінки через звуконаслідування курки.

Згрубіла лексика супроводжує портрет полковника Танського у повісті «Початок жаху»: «Обличчя в полковника Танського було буряково-червоним, над очима висіли кушуваті брови, губи масно блищали від їжі й ніби аж репалися, а очі свердлували мене ніби буравами» [10, с. 139]. Подібний опис викликає відразу від персонажа, хоча у поданому епізоді його зовнішність, навпаки, контрастує з його характером. Письменник таким чином вводить читача в оману, створює тривогу, адже цей полковник прийшов на заклик однієї пані покарати головного героя за начебто скоєні «зłodіяння». Зрештою полковник, заслухавши Михайла, захищає його, і навіть сам герой шкодує про своє перше негативне враження.

В. Шевчук часто в портреті персонажа акцентує увагу на художній деталі. Це ми можемо простежити в оповіданні «Останній день», де подано портрет дружини Карпа, Марії: «Здригнувся. В прочілі стояла жінка, його жінка, широка, в два обхвати, з круглим, побитим зморшками лицем, сивим волоссям, що вибивалося з-під очіпка» [10, с. 69]. До загального опису портрета жінки автор подає деталь: «– Зараз чіпати їх нічого, – сказала Марія, підтискаючи вуста, – він знав: коли підтискає так вуста, її вже не перепреш, – а почнуться холоди, спалу» [10, с. 69]. Ця звичка стискати вуста добре відома її чоловікові, адже він знає характер своєї вольової дружини. Міміка непокірної та сильної героїні є реакцією на слова чоловіка: «А коли зачепиш, не знаю, що тобі зроблю» [10, с. 69].

Колористика також відіграє значну роль у розкритті характерів. Дослідниця творчості В. Шевчука В. Сасенко, проаналі-

зувавши збірку «У череві апокаліптичного звіра», виокремила найбільш уживані кольори, а саме: чорний, білий, сірий, блакитний, жовтий тощо [7, с. 226]. Кожен колір має своє значення, яке допомагає сформувати той чи інший образ. Вдало вжитий колір дає змогу розкрити характер персонажа. Наприклад, чорний колір викликає тривогу, асоціюється зі злом, смертю, небезпекою. У романі Валерія Шевчука «Дзигар одвічний» досить часто вживається саме чорний колір. За підрахунками дослідників Г. Гримашевич та Н. Мельник, письменник використав його понад 70 разів [3, с. 149].

У збірці «У череві апокаліптичного звіра» також зустрічається чорний колір, зокрема для негативної характеристики персонажів: інквізитор Йоган Шпінглер пересувається в чорній закритій колясці («Диявол, який є (Сота відьма)»), а отець Іоанн постає перед героєм у чорній мантії («Початок жаху»).

Одним із різновидів портретування, на думку Т. Короленко, є прийом метаморфози – «перетворення одних зовнішніх характеристик, психічних властивостей суб'єкта чи об'єкта розповіді на інші, якісно нові» [4, с. 54]. Використання цього прийому допомагає відобразити через зовнішність внутрішній світ персонажа, колізії та переживання. За рахунок фантастичності самої метаморфози, зазначений прийом уподібнює твір до казки. В. Шевчук повсякчас послуговується прийомом портретної метаморфози-асоціації, коли «спочатку персонажів приписуються неадекватні відчуття, що не мають видимих джерел, після чого про створену цими відчуттями картину говориться як про реальність (так ніби перетворення відбулося)» [4, с. 58]. Зазначений прийом зустрічаємо в оповіданні «Диявол, який є (Сота відьма)». У кульмінаційному епізоді інквізитор Йоганес перетворюється на чорта в очах Катарини Ліпс: «Катарина слухала цей монолог, і її почало здаватися, що патер перед нею починає мінитися й коливається, ніби ставав водяний. Увіч уздріла, як чорніє його кругле лице з кирпатим носиком, пухкими вустами й пувичками очей, із лоба Йоганеса Шпінглера раптом почали пнутися різки, а коли опустила очі, уздріла, що ноги патерів обросли щетиною, замість чобіт у нього – ратиці» [10, с. 43]. Можемо зробити висновок, що Йоганес є втіленням диявола серед людей, тим апокаліптичним звіром, у череві якого опинилася Катарина та безліч невинних.

У повісті збірки «У череві апокаліптичного звіра» під назвою «Початок жаху» також знаходимо прийом метаморфози. Диявольським створінням постає Іоанн Московський. Метаморфоза, як і в оповіданні «Диявол, який є (Сота відьма)», відбувається на очах наратора, в цьому випадку ієрея Михайла Вовчанського. Власне перевтілення відбувається в момент, коли отець Іоанн покликав Михайла до ліжка зайнятися «блудодіянням»: «На моєму ліжку лежало страховище. Було воно безлике, тобто без носа і рота, але з палаючими мідними очима, тіло мало шарудяве, лускате, яке поблудувало вогниками, а з ліжка на підлогу звішувався довжелезний, схожий на пацючий, тонкий і голий хвіст» [10, с. 124]. Як поведінка отця, так і його перевтілення, було жахливим. Метаморфоза Іоанна лише підкреслила темну і злу сутність персонажа.

Метаморфоза зустрічається і в оповіданні «Місія», проте з дещо іншою метою. Йдеться про патріарха Єремію, який уявляв себе велетнем серед натовпу карликів. Його впевненість у власній неперевершеності стикається з єпископом Гедеоном, який постав гігантом в очах персонажа: «Гедеон у Кирилової присутності несподівано змінився. Це було видно з усього:

з виразу обличчя й постави, полиску очей. Карлик, яким хотів зловтішно помилуватися патріарх, раптом зник. Перед ним стояв владика, котрий знає собі ціну» [10, с. 56].

Гедеон більше не доносить на інших, він зверхньо оглядає героя, а в постаті його вже не видно колишньої нишпорки: «Єрмія безпомилно відчув до себе відчуження. Це не було, однак, відчуження раба, це було відчуження упевненого перед упевненим» [10, с. 56]. Впродовж оповіді ми спостерігаємо своєрідну трансформацію Гедеона, який із посіпаки перетворився на впевнену особистість.

Висновки. У збірці Валерія Шевчука «У череві апокаліптичного звіра» повсякчас використовується портрет як засіб характеротворення персонажа. Переважають динамічні, деталізовані портретні характеристики персонажів. Домінуючими у структурі збірки є психологічні портрети, хоча іноді зустрічаються і нейтрально-авторські зображення зовнішності. Виписуючи зовнішність персонажа, автор, як правило, акцентує на погляді («Дерево пам'яті»), очах («Диявол, який є (Сота відьма)»), міміці («Початок жаху»). При зображенні портрета персонажа простежується застосування таких художніх засобів, як епітети, порівняння, градація, контраст. Повсякчас у текстах зустрічаються метаморфози-асоціації, які стосуються темної диявольської сили. Надалі варто зосередити увагу на функціонально-видовому навантаженні портрета в аналізованій збірці.

Література:

1. Варій М.Й. Загальна психологія: навч. посіб. 2-ге видан., випр. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
2. В'язовський Г.А. Творче мислення письменника: дослідження. Київ : Дніпро, 1982. 334 с.
3. Гримашевич Г., Мельник Т. Семантика кольорів у творчості Валерія Шевчука. *Волинь-Житомирщина*. 2004. № 12. С. 147–156.
4. Короленко Т. Метаморфоза у творчості Валерія Шевчука як засіб психокорекційного впливу. *Волинь-Житомирщина*. 2004. № 12. С. 54–58.
5. Куцик О. Портретний опис як засіб осягнення характеру літературного героя (на матеріалі повісті К. Паустовського «Чорне море»). *Молодь і ринок*. 2011. № 7. С. 88–92.
6. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. 624 с.
7. Саєнко В. Сучасна українська література: компендіум. Одеса : Астропринт, 2014. 352 с.
8. Таран Л. Святочні будні? (Розмова з Валерієм Шевчуком). *Україна*. 1991. № 7. С. 11.
9. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління. Київ : Смолоскип, 2010. 632 с.

10. Шевчук В.О. У череві апокаліптичного звіра: істор. повісті та оповідання. Київ : Укр. письменник, 1995. 205 с.
11. Чернец Л.В., Исакова И.Н. Теория литературы: Анализ художественного произведения. URL: <http://www.philol.msu.ru/~tezaurus/library.php?view=d&course=3&raz=2&pod=2&par=2>

Avksentieva H., Malytska O. The specifics of portraiture in Valerii Shevchuk's book "Inside the Belly of an Apocalyptic Beast"

Summary. The article deals with the role of portraiture in the stories and novels, which make up Valerii Shevchuk's book "Inside the Belly of an Apocalyptic Beast", identified the main functions of the description of the characters' appearance. The authors of the study emphasize the importance of Ukrainian literature traditions, the works of V. Shevchuk differ from the works of many of his contemporaries, and the style manner and specifics of the poetic system emphasize the individuality of the author.

The basic element, which is the core of any artistic image, is the character. The statement gives a comparison of "character" and "type" and argues for their differences. Attention is focused on significant differences between the character of real people and the character of a literary character.

The meaning of the concept "portrait" in literary criticism is revealed and the portrait is considered as a way to reveal the character of a literary character.

Attention is paid not only to the influence of the descriptions of the external appearance on the perception of the heroes, but also to the role of portraiture in the understanding of the author's concept of the person.

It is specially noted that Valerii Shevchuk was going to reveal in his works the history of the human soul. The basis of the book examines the relationship between the image and the means of its expression. As a material for depicting the inner essence of the characters, the writer used different kinds of portraits, in particular the technique of metamorphosis-association, which the writer quite often uses in his work. The vast majority of transformations are reproduced in the book "Inside the Belly of an Apocalyptic Beast" in order to reveal the diabolical essence of specific characters.

Attention is paid to the key components of the portrait characteristics. These components help the writer creates a complete portrait of this or that literary hero. The role of artistic detail, color and coarse epithets in the creation of the characters are determined. All these elements provide a complete picture of the character, reflect his behavior, reflect the inner conflicts and experiences, and give the opportunity to distinguish him from the others, the character becomes individuated.

Key words: portrait, character, means of revealing the character, metamorphosis, artistic detail, coloring.